

ויקח יעקב אבן

חי העולמים

בברכות לפני ואחרי פסוקי דזמרה אנחנו מוצאים את הביטוי "חי עולמים":

יְחִיד, חֵי הָעוֹלָמִים מֶלֶךְ מְשַׁבַּח וּמְפָאֵר עֲדֵי עַד שְׁמוֹ הַגָּדוֹל
מתוך ברוך שאמר והיה העולם (נוסח אשכנז)

בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֵל מֶלֶךְ גָּדוֹל בְּתַשְׁבְּחוֹת, אֵל הַהוֹדָאוֹת אֲדוֹן
הַנְּפִלְאוֹת, הַבּוֹחֵר בְּשִׁירֵי זְמֵרָה, מֶלֶךְ אֵל חֵי הָעוֹלָמִים.
מתוך ברכת ישתבח שמך לעד (נוסח אשכנז)

וכן בברכה "בורא נפשות רבות"

בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, בּוֹרֵא נַפְשׁוֹת רַבּוֹת וְחֶסְרוֹן עַל
כָּל מָה שֶׁבְּרָאתָ לְהַחְיֹת בָּהֶם נֶפֶשׁ כָּל חַי, בְּרוּךְ חֵי הָעוֹלָמִים.

אלא שבנוסח אשכנז מנוקד הביטוי חֵי הָעוֹלָמִים בצירי, ובנוסחים אחרים חֵי
הָעוֹלָמִים בפתח.

השימוש אינו עקבי לגמרי, כי הרי בפיוט לימים נוראים "אתה הוא אלוהינו"
אנחנו מוצאים בנוסח אשכנז:

... זָכְרוּ לְנֶצַח, חֵי עוֹלָמִים, סְהוּר עֵינַיִם ...

ובפיוט "האדרת והאמונה" המופיע בנוסח החסידים (המושפע מנוסח ספרד)
בתפילת שחרית, וגם נאמר בהזדמנויות אחרות ע"י רוב האשכנזים (ובשמחת
תורה אף בתוספת קטע ביידיש!) הבית החוזר הינו חֵי הָעוֹלָמִים.

במשנה ברורה כתוב כך:

בנוסח חי העולמים יש גורסין בצירי ויש גורסין בפת"ת. ואפילו
לדעה זו מכל מקום יאמר העולמים בה"א, כי פירושו חי בשני
העולמים ושליט בעוה"ז ובעוה"ב. מ"ב חלק א' סימן נ"ד ב'

ובכל זאת, מה מקור ההבדל בניקוד בין רוב ההופעות בנוסח אשכנז לבין
שאר הנוסחים?

אחדות וריבוי

הרמב"ם, בהסברו את עקרון אחדות הבורא, אומר כך:

הקדוש ברוך הוא מכיר אמיתו ויודע אותה כמות שהיא. ואינו יודע בדעה שהיא חוץ ממנו כמו שאנו יודעין, שאין אנו ודעתנו אחד. אבל הבורא, הוא ודעתו וחיייו אחד, מכל צד ומכל פינה. שאלמלא היה חי בחיים ויודע בדעה, היו שם אלוהות הרבה: הוא וחיייו ודעתו, ואין הדבר כן, אלא אחד מכל צד ומכל פינה ובכל דרך ייחוד. נמצאת אומר: הוא היודע, והוא הידוע, והוא הדעה עצמה - הכול אחד. ודבר זה, אין כוח בפה לאומרו ולא באוזן לשומעו ולא בלב האדם להכירו על בוריו. ולפיכך אומרים "חי פרעה" (בראשית מב, טו, בראשית מב, טז) ו"חי נפשך" (שמואל א א, כו; ועוד הרבה, בצירה), ואין אומרים "חי ה'" אלא "חי ה'" (שופטים ח, יט; ועוד הרבה), שאין הבורא וחיייו שניים כמו חיי הגופות החיים, או כחיי המלאכים. לפיכך אינו מכיר הברואים ויודעם מחמת הברואים, כמות שאנו יודעים אותם, אלא מחמת עצמו ידעם. לפיכך מפני שהוא יודע עצמו, ידע הכול, שהכול נסמך בהווייתו לו. משנה תורה הלכות יסודי התורה פרק ב' סעיף י'

אם כן, הרמב"ם מבין את הנוסח **חי העולמים** כמצביע על ריבוי, ועל כן אוסר על שימושו ביחס לבורא.

ואולם, הביטוי עצמו מופיע (אם כי כאשר "עולם" ביחיד) במקרא:

וְאֶשְׁמַע אֶת הָאִישׁ לְבוֹשׁ הַבְּדִים, אֲשֶׁר מְמַעַל לְמִימֵי הַיָּאֵר, וַיֵּרָם
יְמִינוֹ וַשְּׂמָאלוֹ אֶל הַשָּׁמַיִם, וַיִּשְׁבַּע בְּחַי הָעוֹלָם דְּנִיאל י"ב ז'

יתר על כן, יש לא מעט מקרים בתנ"ך בהם היחס הדקדוקי אל הקב"ה (במיוחד לגבי השם "אלוהים" שהינו בעצמו בלשון רבים) הינו כאל רבים. לעומת הביטוי אל חי:

וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ: בְּזֹאת תִּדְעוּן, כִּי אֵל חַי בְּקִרְבְּכֶם יְהוֹשֻׁעַ ג' י'
אנחנו מוצאים לרוב את הביטוי ברבים "אלהים חיים":

כִּי מִי כָל בָּשָׂר אֲשֶׁר שָׁמַע קוֹל אֱלֹהִים חַיִּים דְּבָרִים ה' כ"ב

כמו כן, ישנם שימושים רבים אחרים בלשון רבים, כגון:

בראשית א כ"ו	וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים, נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ
בראשית י"א ז'	הָבָה, נִרְדָּה, וְנִבְלָה שָׁם, שָׁפְתֶם
בראשית כ' י"ג	וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִתְעוּ אֹתִי, אֱלֹהִים מִבֵּית אָבִי
בראשית ל"ה ז'	כִּי שָׁם נָגְלוּ אֵלָיו הָאֱלֹהִים
דברים ד' ז'	כִּי מִי גוֹי גָדוֹל אֲשֶׁר לֹו אֱלֹהִים קְרֹבִים אֵלָיו
דברים ה' כ"ב	כִּי מִי כָל בָּשָׂר אֲשֶׁר שָׁמַע קוֹל אֱלֹהִים חַיִּים
יהושע כ"ד י"ט	לֹא תוֹכְלוּ לַעֲבֹד אֶת ה' כִּי אֱלֹהִים קְדוֹשִׁים הוּא.
	אוֹי לָנוּ מִי יִצְיִלְנוּ מִיַּד הָאֱלֹהִים הָאֲדִירִים הָאֵלֶּה?
	אֵלֶּה הֵם הָאֱלֹהִים הַמְכִּים אֶת מִצְרַיִם בְּכָל מַכָּה בְּמִדְבָּר.
שמואל א' ד' ח'	שְׂמוּאֵל א' ד' ח'
שמואל א' י"ז כ"ו	כִּי חָרַף מַעֲרֻכֹת אֱלֹהִים חַיִּים
שמואל ב' ז' כ"ג	אֲשֶׁר הִלְכוּ אֱלֹהִים לַפְדּוֹת לֹו לָעַם וְלָשׁוּם לֹו שָׁם
ישעיהו ו' ח'	אֶת מִי אֲשַׁלַּח וּמִי יִלְדֶּךָ לָנוּ? וְאָמַר הַנְּנִי שְׁלַחְנִי!
ירמיהו י' י'	וְה' אֱלֹהִים אֲמַת, הוּא אֱלֹהִים חַיִּים וּמְלַךְ עוֹלָם
ירמיהו כ"ג ל"ו	וְהִפְכֶתֶם אֶת דְּבָרֵי אֱלֹהִים חַיִּים
תהילים נ"ח י"ב	אֲדָ יֵשׁ אֱלֹהִים שְׁפָטִים בְּאֶרֶץ
תהילים קמ"ט ב'	יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל בְּעֲשָׂיו, בְּנֵי צִיּוֹן יִגִּילוּ בְּמִלְכָם.
קהלת י"ב א'	וַיִּזְכֹּר אֶת בּוֹרְאֵיךָ בַּיּוֹם בְּחוֹרְתֶיךָ

בחלק מהפסוקים המפרשים מייחסים את לשון הרבים לכך שהקב"ה נמלך בפמליה של מעלה (כגון "נעשה אדם בצלמנו", "הבה נרדה"), אבל הסבר זה אינו סביר לגבי פסוקים אחרים ("נגלו אלי", "המכים את מצרים").

כבוד רב

בנוגע לפסוק וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִתְעוּ אֹתִי אֱלֹהִים מִבֵּית אָבִי אומר רש"י:

כאשר התעו. לשון רבים! ואל תתמה כי בהרבה מקומות לשון אלהות ולשון מרות קרוי לשון רבים: אשר הלכו אלהים, אלהים חיים, אלהים קדושים, וכל לשון אלהים לשון רבים. וכן ויקח אדוני יוסף, אדוני האדונים, אדוני הארץ, וכן בעליו יומת, והועד בבעליו.

ודבר דומה הוא אומר בעניין הפסוק כִּי שָׁם נִגְלוּ אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים:

נגלו אליו האלהים. במקומות הרבה יש שם אלהות ואדנות בלשון רבים, כמו: אדני יוסף; אם בעליו עמו, ולא נאמר בעלו; וכן אלהות שהוא לשון שופט ומרות נזכר בלשון רבים. אבל אחד מכל שאר השמות לא תמצא בלשון רבים.

מפרשים אחרים מבינים לשונות רבים ככינוי של כבוד. בשפות רבות פונים אל הורה או איש מכובד בלשון רבים, כגון בצרפתית שפונים אל המכובד בלשון vous (אתם) במקום tu (אתה). באירופה היה מקובל שמלכים נוקטים בלשון רבים ביחס אל עצמם. וכן כתב אבן עזרא על הפסוק האשון בצורה:

אלהים אחר שמצאנו אלוה, ידענו כי אלהים לשון רבים. ושרש זה מדרך הלשון, כי כל לשון יש לו דרך כבוד. וכבוד לשון לועז שיאמר הקטן לנוכח הגדול לשון רבים. ובלשון ישמעאל דרך כבוד שידבר הגדול כמו המלך בלשון רבים. ובלשון הקודש דרך כבוד לומר על הגדול לשון רבים כמו אדנים בעלים שאמרו אדנים קשה. ולקח בעליו. וכן מלת עליו, אליו ועדיו. על כן אמר הכתוב ברא ולא בראו. ראב"ע על בראשית א' א'

רבינו סעדיה גאון מסביר באופן דומה:

וראיתי אחרים נתלים במה שאמר ה' נעשה אדם בצלמנו, ואומרים כי הלשון הזה מורה על רבים. ואלו יותר סכלים מן הראשונים, לפי שאינם יודעים כי שפת בני ישראל מרשה לנכבד לומר 'נפעל' ו'נעשה' - והוא אחד. כמו שאמר בלק: "אולי אוכל **נכה** בו", ואמר דניאל: "דנא חלמא ופשרה **נאמר** קדם מלכא", ואמר מנוח: "נעצרה נא אותך ונעשה לפניך גדי עזים", וכל הדומה לכך. רס"ג אמונות ודעות מאמר ב' פרק ו' בתירגום הרב קאפח

לגבי הפסוק וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִתְעוּ אֹתִי אֱלֹהִים מִבֵּית אָבִי מֵתַעֲוֵרֶת שְׂאֵלַת
בְּקֶשֶׁר לְקֹדֶשֶׁת הַמִּילָה אֱלֹהִים. אוּנְקְלוֹס מִבֵּין אֶת הַמִּילָה אֱלֹהִים כֵּאֲלוּהֵי
הָעַמִּים:

וַהֲוֶה כִּד טָעוּ עִמְמִיָּא בְּתַר עוֹבְדֵי יְדִיהוֹן ...

אבל רש"י אינו מקבל את דעתו:

ויהי כאשר התעו אותי וגו'. אוּנְקְלוֹס תִּרְגַּם מֵה שֶׁתִּרְגַּם ...

והרב דוד קמחי קובע:

אלהים קדש. ואמר התעו לשון רבים, כנגד השומעים שקוראים
אלהיהם בלשון רבים. ואעפ"כ מצאנו אלהים קדש שידברו בו לשון
רבים, כמו אלוה עושי, ישמח ישראל בעשיו, אלהים קדושים הוא.
רד"ק על בראשית כ' י"ג

אפשרות נוספת להבנת לשון הרבים נובעת מקושי ביחס לאחדותו של
הקב"ה. אמנם הקב"ה הוא אחד, אבל הוא אחד המלא את כל הארץ. אמנם
הקב"ה הוא אחד, אבל הוא גם הכל. אחדותו נובעת מאינסופיותו. יפה מבטא
רעיון זה ר' יהודה הלוי:

יְהִי - אֵינָה אֶמְצָאָדָּ? מְקוֹמָד נַעֲלָה וְנַעֲלָם!
וְאֵינָה לֹא אֶמְצָאָדָּ? כְּבוֹדָד מְלֵא עוֹלָם!

ולכן מובן השימוש בתוארי רבים מבלי לגרוע מאחדות הבורא.

חי עולם

אבל אין הכרח להבין את הביטוי **חי העולמים** כלשון רבים בכלל! הביטוי חי
העולמים אינו מופיע במקרא, אבל קיימים צירופים דומים. לדוגמא, בשירת
האזינו מופיע:

כִּי אֲשָׂא אֶל שְׁמַיִם, יְדִי, וְאֶמְרָתִי חֵי אֲנֹכִי לְעֹלָם. דברים ל"ב מ'

כאן הקב"ה נוקט בלשון יחיד – אשא, אמרתי, חי, ולא נישא, אמרנו, חיים.
אפילו "ידי" ביחיד.

דומה יותר אנו מוצאים בספר דניאל. שם יש שתי הצורות הדומות לשלנו, שאחד ראינו לעיל:

וְלִקְצֵת יוֹמִיָּא אָנָּה נְבוּכַדְנֶצַּר עֵינֵי לְשִׁמְיָא נְטִלְתָּ, וּמִנְדַּעֵי עָלֵי יְתוּב,
וְלִעְלָאָה בְּרִכְתָּ, וְלַחֵי עֲלָמָא שְׂבַחְתָּ וְהִדְרָתָּ. דניאל ד' ל"א

וְאֶשְׁמַע אֶת הָאִישׁ לְבוּשׁ הַבְּדִים, אֲשֶׁר מִמַּעַל לְמִימֵי הַיָּאֵר, וְיָרֵם
יְמִינוֹ וְשִׁמְאָלוֹ אֶל הַשָּׁמַיִם, וְיִשְׁבַּע בְּחַי הָעוֹלָם דניאל י"ב ז'

כלומר אחד בפתח ואחד בצירי.

הרס"ג בתירגומו מבדיל בין הפסוק הראשון לשני. את הראשון (בפתח) הוא מתרגם "החי לנצח" ואילו השני (בצירי) הוא מתרגם "בחיות העולם" כלומר "במחיה ומקיים את העולם".

וכן דעת הרמב"ם במורה נבוכים:

ומחמת עניין זה נקרא בלשונינו **חי העולמים**, עניינו שהוא חיות
העולם כמו שיתבאר. פרק ס"ט בתירגום הרב קאפח

ומחמת עניין זה ה' יתעלה חיות העולם, ונאמר וישבע **בחי העולם**.
פרק ע"ב בתירגום הרב קאפח

האמת היא ש**חי העולמים** קשה לשני הפירושים. אם מדובר בחי לנצח, היה צריך להיות כתוב **חי עולמים**; ואם מדובר בחיות העולם, יה צריך להיות כתוב **חי העולם**. ראינו התייחסות במשנה ברורה לעניין הראשון, ואילו הרמב"ם כאן מדלג בין "עולם" ביחיד וברבים.

לסיכום, הנוקטים בנוסח **חי העולמים** נוהגים כרמב"ם במשנה תורה, בו הוא אוסר על הביטוי **חי העולמים** כלשון של ריבוי; ואילו האשכנזים האומרים על פי רוב **חי העולמים** נוהגים כרמב"ם במורה נבוכים, ומבינים את הביטוי כ"חיות העולם".